

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

Деякі питання історичної
інтерпретації софійських граффіті

В Софійському соборі у Києві виявлено близько 300 граффіті — написів та малюнків, видряпаних відвідувачами на стінах будови в давнину¹. Читання граффіті та історичне осмислення їх змісту є одним з найголовніших завдань дослідження цих епіграфічних пам'яток. Правильному читанню написів, як правило, заважають втрати штукатурки, численні подряпини, пізня шпаклівка тощо. Коли ж, незважаючи на всі ці перешкоди, граффіто нарешті прочитане або, вірніше, розшифроване, постає нелегке завдання інтерпретації його змісту. Але нерідко доводиться передусім займатися тлумаченням окремих слів або висловів і тільки після цього переходити до осмислення напису в цілому. Майже кожний напис, незважаючи на його традиційність і лаконічність, крім змісту несе ще досить різноманітну інформацію: палеографічну, лінгвістичну, хронологічну, антропонімічну тощо. Однак, як показує досвід, охопити одразу всі ці аспекти вивчення граффіті, «вижати» з них повною мірою інформацію не завжди вдається. Саме тому після публікації граффіті нерідко доводиться знову повертатися до деяких написів, окремих слів, дат тощо, враховуючи різні думки та зауваження. В цій статті ми не ставимо собі завданням висвітлити всі питання, пов'язані з дослідженням софійських граффіті, а торкнемося лише тлумачення окремих слів, написів, зв'язку їх з літописом, розглянемо думки, що виникли у нас в миру вивчення граффіті та накопичення досвіду в цій справі. Все це дасть змогу більш повно судити про граффіті Софійського собору як про важливе історичне джерело.

Софійські граффіті хронологічно охоплюють великий період часу від XI до XVII ст. включно. За своїм змістом вони поділяються на кілька тематичних груп, а саме: пам'ятні написи, зроблені на згадку про різні церемонії, незвичайні події або просто відвідування собору; поминальні написи про смерть чи поховання у соборі відомих осіб; благальні написи типу «Господи, поможи рабу своєму...»; написи, що пояснюють фрески; побутові написи; символічні та побутові малюнки.

Найбільш спрощену форму мають написи, що робилися в пам'ять про відвідування собору та Києва. Протягом XI—XIV ст. частіше це імена тих, що писали граффіті: Іван, Дмитр, Стефан, Жизнобуд тощо. Нерідко крім імені писалося ще слово «писав», як, наприклад, «Никон писав», або ще якийсь коротенький коментар, що рідко дає відомості про автора. Напис, зі змісту якого видно професію автора, є на зображенні святого Онуфрія у південній зовнішній галереї собору: «Іван дяк Давидів». У XV—XVII ст. пам'ятні граффіті дещо змінюють свою звичайну форму написання. Наприклад, напис з північної башти має такий вигляд: «Року $\overline{A\overline{X}M\overline{B}}$ (1642 р.) був тут Федор Михайлович».

Великого поширення серед граффіті у XI і особливо XII ст. набувають написи з канонічною формулою «Господи, поможи рабу своєму...».

¹ С. А. В ы с о ц ь к и й. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966; його ж. Нові знахідки давньоруських граффіті.— УІЖ, 1968, № 5; його ж. Напис художника-фрескіста XI ст. у Софійському соборі у Києві.— УІЖ, 1962, № 6.

Ця форма написів з'явилася на Русі завдяки культурним та економічним стосункам з Візантією. Вона добре відома в слов'янській археології по написах на різних речах: хрестах-енколліонах, змійовиках, печатках, іконах тощо. Іменні написи з вказаною формулою мають важливе значення для палеографічних та антропонімічних досліджень. Іноді подібні написи мають важливі приписки, як, наприклад, запис Олісави, виявлений на хорах собору. Читається він так: «Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині...»² Напис зробила жінка — Олісава (Олісафа, Єлізафа), яка назвала себе матір'ю Святополка, руською княгинею, тобто дружиною великого київського князя. Відомо три Святополки, матері яких могли бути протягом XI ст. названі «руськими княгинями». Це Святополк Володимирович, Святополк Ізяславович та Святополк Мстиславович. Перевагу слід віддати матері Святополка Ізяславовича, дружині Ізяслава Ярославовича, про смерть якої сповіщає літопис під 1107 роком: «В то же лѣто преставился княгини, Святополча мати, мѣсяца генваря въ 4 день»³. Як бачимо, літопис не згадує імені княгині, а між іншим, ім'я Олісави відоме з давньоруських сфрагістичних матеріалів. Є свинцеві печатки з ім'ям Олісави. Їх згадують М. П. Лихачов та В. Л. Янін⁴. Завдяки відкриттю в соборі напису ці раніш анонімні пам'ятки стало можливим пов'язати з дружиною Ізяслава Ярославовича — Олісавою. Відомо, що у Ізяслава Ярославовича, крім згаданого Святополка, був ще один син — Ярополк-Петро, матір якого звали Гертрудою, вона була сестрою польського короля Казимира, «ляховиця», як її називає Києво-Печерський патерик. Як видно з «Кодекса Гертруди», що зберігся при Трірській псалтирі, Ярополк-Петро і Святополк-Михайло були, мабуть, синами Ізяслава Ярославовича від різних шлюбів. Про це можна судити з того, що Гертруда, згідно з «Кодексом», молиться за свого єдиного сина Петра («Petrum unicum filium meum...») ⁵.

Важливе значення як історичне джерело мають датовані граффіті. Іноді вони до того ж вміщують цікаві відомості. Одним з таких написів є граффіто 1052 р., виявлене в центральному нефі Софійського собору⁶. Довгий час його зміст здавався незрозумілим, але тепер ми маємо всі підстави вважати його з'ясованим. Напис було зроблено «в лето 6560 марта в 3-е...», тобто на самому початку нового 1052 р. В граффіто, через пошкодженість штукатурки, погано читається третій рядок. Спочатку вважали, що слово РОЗЪГРЪМЕ [Л] слід читати «розгром», «розоріння». Деякі дослідники вбачили тут слово «розградиша». Більш переконливе читання цього слова висуване останнім часом — РОЗЪГРЪМЕ [Л] або РОЗЪГРЪМЛЕ [СА], тобто — «розгримівся», «розгримілося»⁷.

В цілому напис слід читати так: «В літо 6560 (1052 р.) 3-го березня розгримілося о 9-й годині вдень, було ж то на свято Євтропія». Напис має сім рядків, і шість з них відведено для визначення, коли відбулася вказана подія. Повідомляється рік, місяць, число дня і, нарешті, що це сталося на день пам'яті Євтропія, який саме припадав на 3 березня. На-

² С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 73—80.

³ Повесть временных лет, т. I. М.—Л., 1950, стор. 187.

⁴ Н. П. Лихачев. Сфрагистический альбом, табл. XLV, 2; В. Л. Янин. Актовые печати древней Руси X—XV вв., т. I. М., 1970, стор. 210; його ж. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк.— Нумизматика и эпиграфика, т. IV. М., 1963, стор. 159, 160.

⁵ А. Бобринский. Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Егберта архиепископа Трирского. СПб., 1902, стор. 17.

⁶ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 16, 17.

⁷ В. Німчук. Рецензія на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. К., 1966.— Мовознавство, 1967, № 2, стор. 88.

пис має найрозширеніше датування в усіх граффіті, зустрінutih у соборі. Як відомо, літописи нерідко сповіщають про різні явища природи, і зокрема про грім. Але чому саме про грім у 1052 р. 3 березня о 9-й годині автор граффіто сповіщає, як про дуже важливу подію? Невже тільки тому, що це був ранній грім у березні? Вважаємо, що автор занотував цю подію, маючи на увазі якусь особливу думку. Дуже можливо, що весь сенс напису полягав у тому, що грім був саме на день святого Євтропія. Справа в тому, що Євтропій та Клеонік — рідні брати з міста Каппадокії та Василиск — племінник відомого Федора Тірена були притягнуті правителем міста Амассії (Мала Азія) до відповідальності за приналежність до християнської релігії. Під час допитів і тортур Євтропій звернувся до бога з проханням показати свою силу та покарати язичників. «Раптом загримів грім, поколивалася земля, здригнулося капище, і правитель з усіма вибіг з храму...»⁸

Безумовно, автор напису з Софії добре знав цей епізод з життя Євтропія, і тому його середньовічне уявлення не стільки вразив грім у березні, скільки те, що він припав на день пам'яті Євтропія. Можна припустити й інше, можливо, більш вірогідне тлумачення причин написання граффіто. У Візантії були поширені гадальні книги, так звані Громники. Залежно від того, в який місяць та день, вночі чи вдень гримів грім, на підставі цих книг робилися різні порокування⁹. Громники були відомі й на Русі. До нашого часу вони дійшли в перекладах XV—XVI ст. Найзначніше місце в тематиці Громників займають пророкування відносно врожаю, епідемій, стихійного лиха, війн тощо. Але особливе місце в них відводиться пророкуванням про «смерть великого мужа», або царя. «Царська смертність та загибель царів у пророкуваннях просто неймовірні», — відзначають дослідники¹⁰.

Як відомо, давньоруські писемні джерела приділяли багато уваги різним прикметам-знаменням. Серед них головне місце посідають такі явища природи, як затемнення сонця, місяця, поява комет тощо. Нерідко згадується й грім. Своє ставлення до подібних явищ літописець висловлює так: «Се же бывають знаменья не на добро»¹¹. Затемнення сонця 19 березня 1113 р., на думку літописця, пророкувало смерть київського князя Святополка Ізяславовича. У «Слові о полку Ігоревім» затемнення сонця віщувало, на думку автора, поразку князя. Отже, цілком слушно вбачати в напису на стіні Софійського собору знамення, яке, згідно з вказаними гадальними книгами, пророкувало якусь важливу подію. Враховуючи, що поруч з написом 1052 р. міститься й граффіто про «смерть царя нашого», цілком вірогідно вважати цією важливою подією смерть 20 лютого 1054 р. Ярослава Мудрого, названого царем. Поруч з написом про смерть Ярослава Мудрого є, між іншим, грецький непрочитаний напис, що складається з кількох рядків. Цілком вірогідно припустити, що це або якась молитва, або витяг з грецького Громника, саме з того місця, де йде мова про смерть царя. Це питання потребує окремого дослідження.

Згадане граффіто про смерть Ярослава Мудрого дуже важливе як напис, що доповнює і уточнює літописні відомості¹². Дата смерті Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. протягом довгого часу вважалася деякими дослідниками сумнівною. Так, М. М. Карамзін гадав, що ця подія сталася 18 лютого 1054 р., М. П. Ламбін — 19 лютого 1054 р.,

⁸ Життя святих на русском языке, изложенные по руководству Четых миней св. Дмитрия Ростовского. Книга седьмая. М., 1906, стор. 74.

⁹ М. А. Андреев а. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадальных книг. — *Byzantinoslavica* госпик III, 2. Прага, 1931, стор. 432, 433.

¹⁰ Там же, стор. 447.

¹¹ Повесть временных лет, т. I, стор. 196.

¹² Б. А. Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого. — СА, 1959, № 4, стор. 345—249; С. А. Высоккий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 39—41.

М. М. Погодін вважав, що Ярослав помер не у 6562 (1054), а у 6561 (1053) р. О. О. Кунік присвятив розв'язанню цього питання спеціальну працю під назвою «Чи відомі нам рік та день смерті великого князя Ярослава Володимировича?»¹³ Автор статті дійшов висновку, що дані про вирішення цієї проблеми взагалі відсутні.

Таким чином, питання до нашого часу залишалося невисвітленим і навряд чи було б переконливо розв'язане, якби не знахідка нового писемного свідoctва на стіні Софії Київської. Напис читається так: «В літо 6562 (1054) місяця лютого в 20-е успіння царя нашего....» В останньому рядку читається ще «Федора» — це, мабуть, назва Федорової неділі великого поста, коли сталася вказана подія. Граффіто датоване вересневим стилем, і тому редуція дати для місяця лютого за березневим стилем, якого додержувалися давньоруські писемні пам'ятки, і зокрема літопис¹⁴, дає 1055 р. (6562—5507—1055). Запис, таким чином, підтверджує вказівку Іпатіївського літопису, вміщену під 1054 р.: «Преставися князь Руский Ярославъ.. Ярославу не приспе конец житья и предасть душу свою месяца февраля в 20 субботу первой недели поста»¹⁵.

Перелічені суперечливі думки дослідників пояснюються тим, що списки літопису по-різному сповіщають про цю подію. Вони вказують на 20 лютого і додають, що подія сталася в «суботу первой недели поста», тобто в так звану «Федорову неділю», а на 20 лютого в 1054 р. припадала не субота, а неділя. Крім того, в Новгородському літописі помилково говориться, що подія сталася «на Федорів день», який був 17 лютого. Б. О. Рибаків пояснює всі ці протиріччя тим, що Ярослав Мудрий вмер вночі з суботи на неділю¹⁶.

Особливий інтерес має царський титул, який вжито в напису щодо Ярослава Мудрого. Свого часу М. Д. Присьолков висунув гіпотезу про те, що Ярослав прийняв 1037 р. імператорський титул¹⁷. На підставі відкритого напису можна дійти більш ґрунтовного висновку щодо великокнязівської титулатури XI ст. Як відомо, великокнязівський титул часів Ярослава Мудрого, згідно з писемними джерелами, був дуже простим. У приписці до Остромирова евангелія Ізяслав Ярославович названий «Ізяславоу князоу»¹⁸. «Князь руськи» — так називає Ярослава Іпатіївський літопис у наведеній вище звістці про його смерть. Всеволод Ярославович — Андрій, як побачимо далі, названий в настінному напису з Софійського собору «роуський князь», а Олісава — дружина Ізяслава Ярославовича, мати Святополка — «руський княгыни».

Поруч з написом про смерть Ярослава Мудрого є монограма, що складається з двох глаголічних літер \overline{MK} (у кирилівській транскрипції) під титлом. Дуже вірогідно, що це скорочення слів «Мудрий князь», які стосуються небіжчика¹⁹.

Сучасник Ярослава Мудрого — видатний публіцист та проповідник XI ст. Іларіон у своєму творі «Слово о законі і благодаті» називає Володимира Святославовича «великим каганом нашої землі», а Ярослава — «благовірним каганом»²⁰. Оскільки в інших писемних джерелах не

¹³ А. Кунік. О годах смерти великих князей Святослава Игоревича и Ярослава Владимировича. — Записки Академии наук, т. XXVIII. СПб., 1876; його ж. Известны ли нам год и день смерти великого князя Ярослава Владимировича? СПб., 1896; Н. Шляков. Восемьсот пятьдесят лет со дня кончины великого князя Ярослава I Мудрого. — ЖМНП, июнь 1907, стор. 362—400.

¹⁴ З 20-х років XII ст. починає з'являтися ультраберезневе літочислення. Н. Г. Березков. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 16.

¹⁵ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись. М., 1962, стовп. 149, 150.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого, стор. 248.

¹⁷ М. Д. Присьолков. История русского летописания X—XV вв. Л., 1940, стор. 81.

¹⁸ Остромирово евангелие 1056—1057 гг., второе фототипическое издание. СПб., 1889, стор. 294—295.

¹⁹ В. Німчук. Рецензія на книгу ..., стор. 89.

²⁰ Н. Н. Розов. Синаодальный список сочинений Илариона, русского писателя XI в. — «Slavia» casopis pro slovanskoi filologii, зо́с XXXIII (1963), šes. 2, стор. 163, 164, 175.

зустрічається щодо київського князя титул «каган», можна було б гадати, що Іларіон вжив його для посилення змісту похвали Володимир та Ярославу. Але титул «каган», як і «цар», знаходить підтвердження серед софійських графіті. В північній галереї собору зустрінуто напис: «Спаси, господи, кагана нашого». Важко сумніватися, що в даному випадку цей титул вжито не щодо великого київського князя. Напис зроблено начерком XI ст. на фресковому зображенні св. Миколи, отже, особа, якої стосувався напис, мала, найімовірніше, християнське ім'я Микола. Сам Ярослав, як відомо, мав християнське ім'я Георгій, а з його синів тільки один Святослав мав хрещене ім'я Микола, про що можна судити на підставі Любецького синодика²¹. Таким чином, вказаний у графіті титул кагана належав Святославу Ярославовичу. Далі можна спостерігати цікаву закономірність: Володимир Святославович названий «великим каганом», його син Ярослав Мудрий — «благовірним каганом», син Ярослава Святослав — «каганом». При цьому треба зазначити, що батько Володимира — Святослав Ігорович був, мабуть, першою особою серед київських князів, що володіла цим титулом як переможець Хозарського каганату. Звичайно виникає думка: чи не передався цей титул у спадщину?

В. П. Андріанова-Перетц, виходячи з того факту, що Святослав Ярославович, згідно з написом у Софії, мав титул кагана, робить висновок щодо одного неясного місця з «Слова о полку Ігоревім», а саме: «Рек Боян и Ходина Святославля песнотворца старого времени Ярославля, Ольгова коганя хоти» («Казав Боян і Ходина, піснетворці Святославові, старого часу Ярослава, Олегові каганові любимці») ²². Згаданий автор, таким чином, переносить титул кагана й на Олега Святославовича — сина Святослава Ярославовича. Щодо царського або cesарського титулу по відношенню до київського князя, то серед писемних джерел XI ст. він зафіксований лише в напису на стіні Київської Софії, але в літописних повідомленнях XII ст. зустрічається вже досить часто.

За сфрагістичними матеріалами, київському князю належав ще титул «великий архонт». Так, на печатці з міста Белгорода є напис: «Мстислав, великий архонт Росії», а на печатці, знайденій у Новгороді, — «Печатка Василя, благородного архонта Росії Мономаха» ²³.

Отже, титули: цар, каган, великий архонт, або просто «князь руський», — у XI ст. були, мабуть, рівнозначними і належали київському князю.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на використання у графіті з титулатурою «цар», «каган» займенника «наш» — «царя нашого», «кагана нашого». Здавалося б, що у вказаних написах більш логічним було б чекати після слів «царя» та «кагана» імен відповідних князів — Ярослава і Святослава, а не займенника «наш». Ця особливість нагадує деякі місця з літописних джерел. Так, у договорі Русі з греками 911 р. читаємо: «Тако же и вы, грекы... да храните тако же любовь ко княземъ нашим светлым руским и ко всем иже суть под рукою светлого князя нашего...» ²⁴ Особливо цікавим є діалог киян з древлянськими послами, який становить основу літописної розповіді про помсти княгині Ольги. Відповідаючи древлянським послам, які забажали, щоб їх несли до Ольги в човнах-ладьях, кияни кажуть: «Намъ неволя; князь наш убьенъ, и княгини наша хочеть за вашъ князь» ²⁵. Як і у графіті з

²¹ Р. В. Зотов. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — Летопись занятый Археографической комиссии, IX, отдел 1. СПб., 1893, стор. 24.

²² В. П. Андріанова-Перетц. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968, стор. 18.

²³ В. Л. Янин. Актовые печати древней Руси X—XV вв., т. I. М., 1970, стор. 17, № 25, 20, 21; № 31.

²⁴ Повесть временных лет, т. I, стор. 26.

²⁵ Там же, стор. 41.

собору, бачимо тут застосування замість імен відповідних князів займенників «наш», «ваш». Гадаємо, що у вказаних граффіті, як і у літопису, ми маємо справу з залишками посольської, ділової мови. Риси цієї мови в літописі відзначалися дослідниками²⁶. В давньоруській дипломатичній практиці була поширена традиція обмінюватися не грамотами, а послами, які зачували текст напам'ять²⁷. Автори наведених софійських граффіті, мабуть, виконували подібні посольські функції, і тому, коли їм довелося писати граффіті, заучені ними форми ділової посольської мови мимоволі знайшли відображення у текстах написів.

Серед написів, що доповнюють літописні відомості часів Ярослава Мудрого, значний інтерес становить граффіто: «Месяца априля в 9 день поставлено бысть владыку...»²⁸ На жаль, кінець напису з ім'ям «владыки» не зберігся. Ймовірно, що напис сповіщає про возведення в сан митрополита київського. Слово «владыка» за часів Київської Русі й пізніше використовувалося щодо єпископів, архієпископів та київського митрополита²⁹. В Києво-Печерському патернику згадується, наприклад, що при освяченні Успенського собору Печерського монастиря 14 серпня 1089 р. присутні звернулися до київського митрополита Іоанна зі словами: «От тебе, владыко, присланный пришедь глагола нам, яко 14 августа освящается церква Печерская»³⁰. Писемні джерела частіше називають словом владыка єпископів. Це можна пояснити так. На Русі було понад 14 єпископій, кількість яких то збільшувалася, то зменшувалася, а митрополія руська була лише одна. З єпископіями було тісно пов'язане повсякденне економічне життя (нагляд за торгівлею, збір податків, церковний суд тощо). Все це знайшло відображення в багатьох писемних документах. Саме тому в джерелах зустрічається багато прикладів, коли владыками називаються єпископи. Оскільки подія, згадана в настінному напису, відбувалася у митрополичому Софійському соборі, не можна сумніватися, що «владыкою» у даному випадку, безперечно, названо київського митрополита. Крім того, в напису йде мова про «поставлення владыки». На митрополичу кафедру собору можна було поставляти лише митрополитів. Що ж до єпископів, то в Софійському соборі їх могли лише «рукополагати», а поставлення — «настолование», або інтронізація, відбувалося в спеціально побудованій ще за часів Ярослава Мудрого церкві Георгія. Про це переконливо свідчить «Проложне сказання про освячення церкви Григорія перед вратами св. Софії», де говориться: «...се всхоте (Ярослав Мудрий.— С. В.) создати церковь в свое имя святого Георгия... и тако вскоре конча церковь... и сотвори в ней настолование, новоставимым епископам...»³¹ Таким чином, поставляти єпископів у Софійському соборі не було ніякої потреби, та це й суперечило б канонічним правилам.

Оскільки відомо, що київські митрополити протягом XI—XIII ст. висвячувалися у Візантії, поставлення, про яке говориться у напису, слід віднести до тих рідких випадків, коли митрополити в Софії були поставлені без санкції константинопольського патріарха. Таких випадків було лише три: у 1051 р. було поставлено Іларіона, 27 липня 1147 р.— Кліма Смолятича і 6 січня 1224 р.— Кирила³². Враховуючи,

²⁶ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, стор. 115—123.

²⁷ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, стор. 120.

²⁸ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 37, 38.

²⁹ Г. Е. Кочин. Материалы для терминологического словаря Древней России. М.—Л., 1937, стор. 47.

³⁰ Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1811, стор. 10.

³¹ А. И. Пономарев. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, вып. II, ч. I. СПб., 1896, стор. 58—59.

³² ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1962, стовп. 315, 447.

що дні та місяці поставлення двох останніх митрополитів інші, ніж у напису, можна лише припустити, що в ньому йдеться про «русина» Іларіона, автора «Слова о законі і благодаті». Якщо це так, то тоді подія сталася 9 квітня 1051 р. В давній Русі висвячення ієрархів церкви звичайно приурочувалося до якогось свята або неділі. Але трапляються й відхилення від цього, пов'язані, мабуть, з конкретними обставинами. Так, у «Повісті времінних літ» під 6613 (1105) р. читаємо про поставлення єпископа: «Томъ же лете постави Мину Полотвску, декабря въ 13 день»³³. У 1105 р. 13 грудня припадало на середу. В цей день не було ніякого свята, а лише згадується про пам'ять зовсім невідомого «сповідника» Євсхімона³⁴. Ще один подібний приклад. Під 6622 (1114) р. у Лаврентіївському літопису є таке повідомлення: «Том же лете поставиша Кирила епископом, месяца ноября въ 6 день»³⁵. У 1114 р. 6 листопада припадало на п'ятницю. Враховуючи зауваження М. Бережкова, що позначення цього року в Лаврентіївському літопису зроблено за ультраберезневим літочисленням, 6 листопада за березневим стилем припадало на четвер³⁶. 6 листопада не було ніякого свята, а лише пам'ять мученика Павла³⁷.

Отже, висвячення діячів церкви, коли цього вимагали якісь причини, могло відбуватися й у звичайні, не святкові дні. Вірогідно, що саме такі обставини мали місце під час висвячення (хіротонісання) Іларіона в митрополити — незвичайної події, вперше застосованої у церковній практиці давньої Русі, бо 9 квітня в 1051 р. припадало на вівторок.

У джерелах немає докладних відомостей про те, чи існувала на Русі повторна церемонія поставлення митрополитів-греків, висвячених у Візантії. Звичайно літописи повідомляють про митрополитів-греків словами «приде митрополит». Щоправда, під 6612 р. є повідомлення про Никифора, що прибув на Русь 6 грудня, а 18 грудня «Никифоръ митрополитъ на столе посаженъ»³⁸. Чи йдеться тут про інтронізацію, судити важко, бо літописець звичайне у таких випадках слово «поставлен» замінив на досить невиразне «посаженъ». З цього самого приводу можна навести цікавий приклад з софійських граффіті. Серед них зустрінуто напис: «Місяця жовтня в 15 день прийняв Микита. Судило писав»³⁹ (рис. 1). В напису йдеться про митрополита-грека Микиту, який 15 жовтня «прийняв» Софію «руську митрополію». Сталося це у 1122 р.⁴⁰ Тут ми бачимо не слово «поставленъ», що неодмінно було б вжито автором напису, якби він мав на увазі інтронізацію, а слово «прияль», тобто — прийняв. Отже, виходить, що Микита не був поставлений, а просто прийняв Софію.

Враховуючи все сказане, вважаємо, що напис на стіні Софійського собору дає підстави для того, щоб у здогадній формі говорити про поставлення Іларіона у митрополити 9 квітня 1051 р.

О. О. Шахматов свого часу висловив думку, що Ярослав Мудрий хотів створити при Софійському соборі фамільну усипальню свого дому⁴¹. І дійсно, згідно з літописними джерелами, в соборі був похований сам Ярослав, його син Всеволод, онуки — Володимир Мономах та Ростислав Всеволодович. Загальновідомі слова з заповіту Ярослава, звер-

³³ Повесть временных лет, т. I, стор. 185.

³⁴ И. У. Будовниц. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. М., 1962, стор. 82.

³⁵ ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1962, стовп. 290.

³⁶ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 42.

³⁷ И. У. Будовниц. Словарь ..., стор. 91.

³⁸ Повесть временных лет, т. I, стор. 185.

³⁹ С. О. Висоцький. Нові знахідки давньоруських граффіті, стор. 107.

⁴⁰ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись, стовп. 286.

⁴¹ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, стор. 459.

нені до Всеволода: «Аще ти подасть богъ прияти власть стола моего, по братьи своей, с правдою, а не с насильемъ, то егда бог отведеть тя от житья сего, да ляжеша иде же азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братьи твоее»⁴². З перших слів цієї цитати «Якщо тобі дасть бог прийняти владу стола мого...» виходить, що поховання Всеволода у Софійському соборі «у гроба моего» Ярослав ставить у залежність від того, чи буде Всеволод великим київським князем. Таким чином, Ярослав хотів створити в соборі не просто усипальню свого дому, а усипальню великих київських князів. Можливо, тому один з авторів граффіті — «отрочка Дмитр» написав на стіні собору напис про поховання князя Андрія-Всеволода Ярославовича. Він читається так: «Въ великый четвъргъ рака положена бысть, а то Анѡдрея роусьскый князь, благыи, а Дѡмитръ псалъ отрочька его месяца априля въ ІД (14)»⁴³.

Цей запис, що називає князя його християнським ім'ям, повторює літописне повідомлення про смерть Всеволода Ярославовича 13 квітня та поховання його 14 квітня в Софійському соборі. Але в тому самому 1093 р. в соборі було поховано Ростислава Всеволодовича, який утопився в р. Стугні під час переправи та невдалої битви з половцями. Ростислав не був великим київським князем, і думці Ярослава про великокнязівську усипальню в Софії так і не судилося здійснитися.

Розглянемо кілька граффіті, які повідомляють про події, не зафіксовані в літопису.

Дослідники давньоруських літописів давно висловлювали сумніви щодо того, що в літописний текст вносилися записи про всі події того або іншого часу. Однією з причин для таких висновків були дати без тексту, що нерідко трапляються в літопису. М. Д. Присольков порівняв літописний текст за період життя Володимира Мономаха з його «Повчання дітям». Виявлені ним при цьому розбіжності в повідомленнях підкріпили раніш висловлені сумніви конкретними доказами⁴⁴. Деякі граффіті собору дають змогу продовжити такі порівняння та доповнити літописні повідомлення новими подіями.

Біля південного portalу собору зберігся напис: «Месяца декабря въ 4-е сътвориша миръ на Желяни Святопѡлкѡ, Володимирѡ и Олегѡ»⁴⁵. Не зупиняючись на подробицях, зазначимо, що запис досить легко визнається завдяки згаданим у ньому іменам. Святополк, Володимир і Олег — безумовно, імена князів-сучасників. Це свідчить, що в напису йдеться про події часів князювання в Києві Святополка Ізяславовича (1093—1113), ім'я якого поставлено першим. Далі названо імена Володимира Мономаха та Олега Святославовича. Граффіто повідомляє про мир, укладений з приводу князівських усобиць. Запис дає можливість зробити цікаві висновки щодо його автора. Безумовно, він був добре поінформований у княжих інтригах і розумів важливість події, зафіксованої ним на стіні собору. Автор схвалює дії князів, що припинили усобицю та уклали мир. Щодо цього він був однодумцем з автором «Слова о полку Ігоревім», який через століття закликав князів до єдності.

У літопису, як відомо, імена князів звичайно пишуться за старшинством. В напису першим поставлено ім'я великого київського князя Святополка, далі, згідно з правилом старшинства, слід було б чекати імені Олега Святославовича, а не Володимира Всеволодовича Мономаха, бо ж його батько Святослав Ярославович був старший за батька Монома-

⁴² Повесть временных лет, т. I, стор. 141, 142.

⁴³ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 18—24.

⁴⁴ М. Д. Приселков. История русского летописания X—XV вв., стор. 53.

⁴⁵ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 24—34.

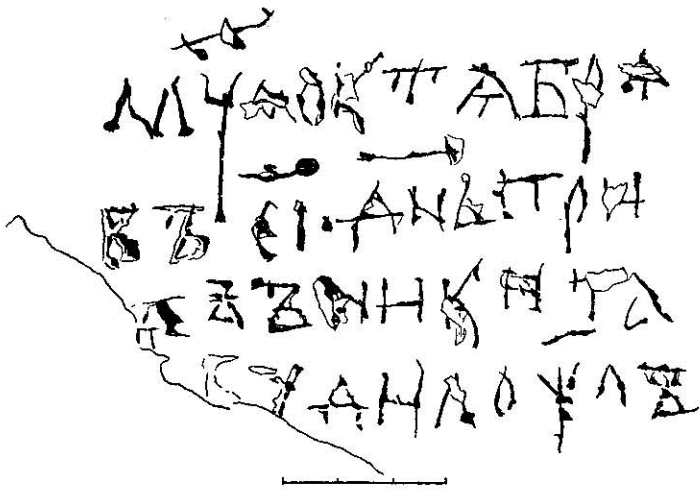

Рис. 1. Напис з Софійського собору про прихід до Києва Микити 15 жовтня 1122 р. (фото і прорис).

ха — Всеволода Ярославовича. Автор віддає явну перевагу Володимирі Мономаху перед Олегом Святославовичем. В цьому знаходить своє відображення літописна традиція кінця XI — початку XII ст., яка також віддає перевагу популярному Володимирі Мономаху, організатору походів на «поганих» — половців, перед Олегом, який вперше запросив собі на допомогу половців, внаслідок чого здобув у народі прізвисько «Гориславич», відображене в «Слово о полку Ігоревім». Все це дає можливість вбачати в авторі напису з Софійського собору киянина, прихильника Мономаховичів.

Мир, згаданий у напису, було укладено поблизу Києва, на літописній Желяні, а хрестоцїлування — звичайна церемонія при укладанні миру — відбувалося в Софійському соборі, що й спонукало автора зробити напис на його стїні.

В графїто вжито «мирські», а не християнські імена князїв, які рїдше зустрічаються серед написів собору. Ця риса також зближує на-

пис з літописним текстом. Цікаво, що два з трьох князів — Святополк та Олег — мали християнське ім'я Михайло. Це, мабуть, сприяло написанню напису біля входу до Михайлівського бокового вівтаря собору.

Напис про мир на Желяні має скорочене датування з позначенням тільки місяця та дня події. Подібні датування характерні для поминальних написів собору, для яких цілком достатньо було знати лише число та місяць смерті небіжчика. Скорочене датування без вказівки року події дає підстави гадати, що головне призначення напису було не в тому, щоб сповістити нащадкам про мир на Желяні за часів князювання Святополка Ізяславовича, а, по-перше, з вдячністю поминати кожного року 4 грудня дату припинення князівських усобиць і, по-друге, висунути в свідки цієї події (миру та хрестоцілування-клятви) «святу Софію». Останнє було особливо актуальним, оскільки випадки порушення хрестоцілування були звичайним явищем.

Важливе історичне значення має напис про Боянову землю⁴⁶. Напис складається з 14 рядків і читається так: «Місяця січня в 30-те на святого Іполита купила землю Боянову княгиня Всеволодова, перед святою Софією, перед попами, а тут були: попин Яким Домило, Пантелей Стипко, Михалько Неженович, Михайло, Данило, Марко, Сем'юн, Михал Єлісавинич, Іван Янчин, Тудор Тубинов, Ілля Копилович, Тудор Борзятч; а перед тими свідками купила княгиня землю Боянову всю, а вдала за неї сімдесят гривен соболинних, а в тому драниць на сімсот гривен».

В напису сповіщається про продаж Боянної землі. Особливо слід відзначити згадку в ньому імені Бояна. Воно зустрінуте у вигляді присвійного прикметника «бояню». Словосполучення «купила землю бояню княгиня» дає можливість гадати, що мова в напису йде не про топонім від імені Боян, а про якогось живого Бояна — власника землі. Це найбільш раннє, вперше зустрінуте на київській території ім'я Бояна. До цього воно було зафіксоване дослідниками в псковській грамоті Тишати і Якими кінця XIII ст. та Новгородському літопису на початку XIV ст.⁴⁷

При продажу Боянної землі як свідки-«послухи» названі «свята Софія і попи». За землю було сплачено 700 гривень соболинних. Одна десята частина цієї суми — 70 гривень як церковна десятина була внесена до Софії, з приводу чого й було написано граффіто. Сума 700 гривень, сплачена за землю, судячи з літописних прикладів, величезна. Так, володимир-волинський князь Володимир Василькович повідомляє у своєму «рукописанні»: «А село есмь купил Березовиче... а дал есмь на немь 50 гривн кун, 5 локоть скорлота да броне дощатые»⁴⁸.

Оскільки напис про Боянову землю датується другою половиною XII ст., це одна з найраніших звісток, де земля вже виступає як товар.

З напису виходить, що участь Софії — митрополії не обмежувалася лише збиранням церковної десятини. Відомо, що єпископські кафедри брали активну участь у політичному та економічному житті міст⁴⁹. Джерела згадують цілий штат чиновників, які збирали десятину для утримання єпископій. Цим займалися «митники», які також «держали срібну вагу, воскову та лікоть»⁵⁰. Подібні функції щодо київської митрополії — Софії не зустрічаються у джерелах. Вислів напису «перед святою Софією перед попи» — це, як здається, юридична формула, що висувала Софію в свідки та стверджувала правильність торговельної угоди, проведеної під контролем софійських кліриків. На це вказує й обізна-

⁴⁶ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 60—71.

⁴⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. М.—Л., 1949, стор. 317.

⁴⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 904.

⁴⁹ Я. Н. Щапов. Туровские уставы XIV в. о десятине. Археографический ежегодник за 1964 г. М., 1965, стор. 252—272.

⁵⁰ Там же, стор. 271—272.

ність автора, який, безумовно, мав відношення до Софії, її кліру і був знайомий з торговельною термінологією. Маємо на увазі специфічне слово «драниць», що читається в останньому рядку напису. В наших попередніх публікаціях ми згадували, що слово «драниць» означає частку, відрізок, шматок. В. В. Німчук вважає, що це — дрань, тонкі дошки⁵¹. Він посилався при цьому на лексикон Памва Беринди. Але подібне тлумачення цього слова суперечить змісту попередньої частини напису, де йдеться про гривні та соболеві хутра, а не про будівельні матеріали.

А. Багмут пояснювала слово «драниць» як результат метатези (перестановки літер) і вважала, що його слід читати: «дарниць», тобто — дарів, подарунків⁵².

Дальші розвідки показали, що слово «драниць» — термін, який має відношення до давньоруської торгівлі хутром. В німецьких грамотах, що фіксують торговельні відносини давньої Русі з ганзейськими містами, дослідники звернули увагу на слова — Doinissen та Troinissen, які постійно зустрічаються в документах, коли йдеться про торгівлю соболевим хутром. Дослідник цих термінів О. Х. Штида вважав, що вони означали соболеві хутра високої якості⁵³. Ці німецькі назви виникли з відповідних давньоруських торговельних термінів. Слово Doinissen, за О. Х. Штидою, походило від давньоруського «одинець», що означало соболеве хутро найвищої якості, яке йшло в продаж окремими шкурками. А Troinissen відповідало руському «тройничі», яке зафіксовано давньоруськими джерелами і означало зв'язані по три соболеві шкурки високої якості, що йшли на виготовлення шапки та коміра. Цей термін був відомий на Русі ще у XV ст. Так, «близько 1438 р. у місто Ругодив відпускалися з Пскова соболеві тройничі, а звідтіля привозили пшеницю»⁵⁴.

Слово Troinissen складається з двох частин. Перша — Troi — відповідає давньоруському ТРОИ — троякий, потрійний⁵⁵, а друга — німецьке закінчення nissen поставлене замість руського НИЧИ або НИЦІ. Отже, Troinissen — це калька з давньоруського ТРОНИЧИ або ТРОІНИЦІ, враховуючи новгородську говірку, згідно з якою Ч переходило у Ц. Ймовірно існування аналогічного за змістом слова, в якому давньоруське початкове ТРОИ було замінене німецьким drei, а німецьке закінчення nissen давньоруським НИЧИ або НИЦІ. Це слово читалося б ДРЕІНИЦІ або ДРЕІНИЧИ, тобто дуже близько до того, як в напису про Боянову землю. Слід зазначити, що оскільки торгівля хутром з Ганзою йшла головним чином через Новгород, особливості новгородської говірки повинні були відбитися в торговельній термінології.

Таким чином, слово «драниць» — напівнімецький-напівдавньоруський термін хуτροвої торгівлі, який означав зв'язані по три високоякісні соболеві хутра. Ця назва, як свідчить напис на стіні Софійського собору, була поширеною на Русі в XII ст. Її знав автор напису. Він хотів підкреслити, що княгиня Всеволодова заплатила за Боянову землю високоякісним соболевим хутром — драницями.

Отже, ми розглянули кілька прикладів історичної інтерпретації софійських граффіті. Вони показують, що граффіті архітектурних будов домонгольського часу при уважному, всебічному їх вивченні містять важливу інформацію, яка знайомить нас з різними явищами політичного та економічного життя стародавньої Русі.

⁵¹ В. В. Німчук. Рецензія на книгу..., стор. 89.

⁵² Л. Й. Багмут. Мова граффіті Київської Софії XI—XII ст.— Тези доповідей VI Української славистичної конференції. Чернівці, 1964, стор. 295.

⁵³ А. Х. Штида. О различных именах сортов меха в ганзейское время (на материалах торговых договоров ганзейцев с русскими).— Труды IX Археологического съезда, т. II. М., 1897, стор. 48.

⁵⁴ Н. Аристов. Промышленность древней Руси. СПб., 1866, стор. 203.

⁵⁵ Словарь древнего славянского языка..., стор. 857.

Некоторые вопросы исторической интерпретации софийских граффити

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы исторической интерпретации древнерусских надписей, с которыми пришлось столкнуться при изучении граффити XI—XIV вв. в Софийском соборе в Киеве. Автор касается толкования содержания части надписей, близких древнерусскому летописанию, уточняет его, рассматривает разнообразие варианты и показывает, как та или иная запись дополняет сведения, читающиеся в других источниках. Особенно ценны внелетописные параллели и прочие сведения, представляющие собой важную дополнительную информацию о различных сторонах культурной и политической жизни Древней Руси.

В. Д. БАРАН

Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністрів'я (Історія вивчення)

Дослідження пам'яток черняхівського типу на території Верхнього Подністрів'я і Західної Волині почалися в кінці XIX — на початку XX ст. До першої світової війни, коли західні області України перебували під окупацією Австро-Угорщини, вони проводилися в основному професором Львівського університету К. Гадачеком, який поряд з вивченням пам'яток трипільської культури і скіфського часу чимало уваги приділяв розшукам пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. Крім К. Гадачека, дослідження окремих черняхівських поховань здійснювали професор Краківського університету В. Демитрикевич, антрополог І. Коперницький, геолог Г. Оссовський. Проте, за винятком поселення в Неслухові, це в усіх випадках були невеличкі рятівні розкопки, які проводились на місцях земляних робіт, що руйнували могильники.

Вже в останній чверті XIX ст. І. Коперницький разом з В. Пшебилавським відкрили одне поховання з тілопокладенням в кам'яному ящику біля с. Городниці Городенківського району Івано-Франківської області на Дністрі. Г. Оссовський виявив кілька поховань в с. Мишкові та одне поховання в с. Увислі Тернопільської області, В. Демитрикевич провів рятівні розкопки поблизу Теребовлі цієї самої області. Виявлені матеріали опубліковані авторами в антропологічних збірниках у Кракові в 70—90 роках XIX ст.¹ Однак вони довгий час залишались розрізненими, оскільки ніхто не провів роботи щодо їх зіставлення та зведення в певну культурно-хронологічну групу.

У 1898—1899 і 1903 рр. К. Гадачек вів розкопки відомого багатощарового поселення в Неслухові Бузького району Львівської області у верхів'ї Західного Бугу. Це були перші планомірні розкопки поселення черняхівського типу, причому проведені на значній площі. Крім житлових і господарських споруд, тут було виявлено виробничі комплекси, зокрема гончарні горна, зібрано значний матеріал.

¹ J. Kopernicki. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem.— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. II. Kraków, 1878, стр. 56—57; J. Ossowski. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie.— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej (ZWAK), t. 2. Kraków, 1878, стр. 91—98; його ж. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1890.—ZWAK, t. 15, 1891, стр. 35—38; W. Demytrykiewicz. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim.— Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. IV. Kraków, 1904, стр. 93—94.